

SÉRINCHALAK ÉS ÚRINÓK: a szótár szórakoztató oldalai

FEJES LÁSZLÓ | HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

fejes.laszlo@nytud.hun-ren.hu | DOI: 10.18135/PG70.2024.5

A Nyelvtudományi Intézetben végzett első munkám egy olyan projekthez kötődik, melyben Prószéky Gábor kulcsszerepet játszott: morfológiai elemzőket fejlesztettünk kisebb uráli nyelvekhez. Bár közvetlenül Novák Attilával dolgoztam, és Prószéky Gábor a projekt menedzselésével foglalkozott, a munkálatok kapcsán többször találkoztunk. Az első projektet két hasonló követte: ezekben hivatalosan Prószéky Gábor nem vett részt, de kívülről támogatta őket. Amikor eltávolítottak a Nyelvtudományi Intézetből, Prószéky Gábor volt az, aki megpróbált nekem pályázati pénzt szerezni – nem rajta múlt, hogy ez nem sikerült. Az Intézetbe viszont véletlenül éppen abban az időben kerültem vissza, amikor ő lett az igazgató.

A Nyelvtudományi Intézetben eltávolításom idején többek között éppen Munkácsi Bernát manysi szövegeit igyekeztünk elemezni, és tőtárként Munkácsinak a Kálmán Béla által kiadott *Wogulisches Wörterbuchját* (a továbbiakban MK) alkalmazni. A feladat nem volt egyszerű, éppen ezért hónapokat töltöttem a szótár anyagával. Bár a munka gyakran igen monoton volt, számos vidám pillanatot okozott. Úgy gondolom, ezek a pillanatok, felfedezések, melyeket alább megosztok, az ünnepest és az olvasók örömeire is szolgálnak. Fontos azonban leszögezni, hogy bár ezek az észrevételek olyan jelenségekre vonatkoznak, amelyek a szótár hibáinak tekinthetők, ezek egyfelől mennyiségükben is eltörpülnek, másrészt olyan problémákat jeleznek, melyeknek nincs egyértelműen jó megoldásuk. Azt a munkát, amelyet Munkácsi Bernát az anyag gyűjtésével, Kálmán Béla pedig a feldolgozásával elvégzett, semmiképpen nem ezek a példák jellemzik. Az alábbi gyűjtemény pusztán célja a szórakoztatás. Bár néhány példa kétségkívül jó alkalmat nyújtana nyelvészeti vagy lexikográfiai problémák fejtegetésére, itt és most ilyen célom nincs.

Az elemző fejlesztése során a fő nehézséget az jelentette, hogy a MK nem a Munkácsi által kiadott szövegekre, hanem Munkácsi külön szógyűjtésére, céduláira épül. Munkácsi átírása amúgy sem teljesen következetes: ugyanazt a magánhangzót hol *a*, hol *g* (a szótárban *đ*) jelöli; egy másikat hol *a*, hol *ä*; megint másikat hol *o*, hol *ô*; vagy éppen hol *e*, hol *ä* jelöli. Éppen ezért, amennyiben a szó megvolt Kálmán saját feljegyzésében is, szögletes zárójelben megadta az alakot saját átírásában is. A szögletes zárójel miatt az az olvasó benyomása, hogy ez a kiejtést mutatja, és tulajdonképpen ez is a funkciója. Éppen ezért meglepő, amikor véletlenül mégsem jelölheti a kiejtést: pl. a *put* 'jég fölötti víz', 'kiejtése' [*put-wit*] (a *wit* 'víz', tehát nyilván arról van szó, hogy a szót már csak a 'víz'-zel alkotott összetételben tudta Kálmán feljegyezni).

A hangjelölés következetlenségére fel voltunk készülve, az azonban váratlan meglepetés volt, hogy mennyire következetlen a kötőjelek használata. Ugyanannak a folyószakasznak a neve különbözőképpen szerepel a nevében szereplő összetételi tagok szócikkeiben: az *alík*-nál *alík-tāl-tāltém mēsĵʷ* (MK 31b), a *mēsĵʷ*-nél *alík-tāl-tāltém-mēsĵʷ* (MK 306a), a *tāl*-nál *alík tāl tāltém mēsĵʷ* (MK 621a). Mivel a morfológiai elemző a szóközök közötti karaktersorokat elemzi, ezek az alakok a szövegben mind más-más elemzést adnak, a tőtárba pedig egészen másképp kell őket felvenni.

Igazi érdekességgel azonban nem az alakok, hanem a megadott jelentések szolgálnak. Ezek közül külön is figyelemre méltóak az állatnevek. A *tarkā* megadott jelentése 'sérinchal' (MK 631b). Netes keresés és az Arcanum folyóiratkorpusza alapján ez a halfajta-megnevezés kizárólag finnugor nyelvészeti tanulmányokban fordul elő; a megadott orosz és német megfelelők alapján (*vágó*) *durbincs* lenne a ma is használatos kifejezés. A más nyelvi megfelelők azonban nem mindig segítenek, akár ellentmondások is lehetnek. A *λῆγσαη* esetében például egy sor orosz megfelelő szerepel: *пескан ~ пискан, пескозоб ~ ескозоп ~ мескозоб ~ безкозоб ~ нескозоб ~ воскозоб*. Ezek népi elnevezések, a hal hivatalos elnevezése *пескарь*, azaz magyarul *fenékjáró küllő*, latin tudományos elnevezése *Gobio gobio*. Ezzel szemben a megadott latin elnevezés (*Cyprinus phoxinus*) alapján a hal hivatalos orosz neve *гольян*: ez egy *Phoxinus* halnemzetség elnevezése, melynek magyar megfelelőjét nem találtam, de tipikus képviselőjét, a *Phoxinus phoxinust* *fürge cselle* névvel illetjük. Hogy melyik halról van szó, az a szótár alapján aligha deríthető ki. Hasonlóképpen az *āutiη-palm* magyar megfelelője *lódarázs*, oroszul *шершень*, németül pedig *Pferdebremse* (MK 399a). A magyar *lódarázs* orosz megfelelője valóban a *шершень*, de németül *Hornisse* lenne. A *Pferdebremse* a magyar *lódarázs* tükörfordításának tűnik, kérdéses, van-e hivatalos magyar megfelelője; a *szudétabögöly* a *Tabanus sudeticus* tudományos név szó szerinti fordításának tűnik, szakszövegekben nem találtam nyomát. Valójában azt sem tudjuk, melyik (melyek) lehetett(ek) a Munkácsi által lejegyzett alak(ok), így a beazonosítás nehéz. Persze ezekben az esetekben az sem feltétlenül igaz, hogy fajnevekről van szó, és nem különböző fajokra alkalmazott megnevezésekről.

A magyar és a német közötti megfelelések máshol is lehetnek meglepőek. Az *iramodik* német megfelelője rendszeresen *rennen*. Csakhogy míg a német szó a mozgás folyamatára utal, a magyar szó a mozgás megkezdésére. Felmerülhet a lehetőség, hogy korábban nem volt ilyen különbség. A Czuczor–Fogarasi például említi, hogy az *iramodik* szélesebb értelemben jelentheti azt, hogy 'sebesen fut', de ott sem ez az elsődleges értelme (és hangsúlyozza a valaminek az irányában vagy valami elől történő mozgás jelentéselemét). De ha meg is engedjük, hogy a MK egy másik kor (vagy Munkácsi személyes) szóhasználatát tükrözi, akkor is kérdéses, hogy mennyire jó ez a megoldás egy nyelv dokumentálásakor. Hasonló eset lehet, *šānim-ēkwā* magyar megfelelőjeként az *anyám-asszony* szerepel (MK 588a: németül *Frau Mutter*), holott ez manapság már legfeljebb az *anyámasszony katonája* kifejezésben használatos. Bár Munkácsi idejében ez másképp lehetett, 1986-ban már furán hangozhatott.

Megmagyarázhatatlan módon a manysi samovar magyar megfelelőjeként a *szamovár* szerepel, német megfelelőjeként viszont a *Teemaschine* (MK 525a), holott a *Samowar* a németben is közismert szó. Tévedésnek tűnik azonban a *pērés* ~ *pērs* jelentésmegadása: magyar és német megfelelőjeként egyaránt a *paprika* (*Paprika*) szerepel (431b), holott ez egyértelműen az orosz *перец* átvétele (az orosz eredetre a szótár is utal, bár nem nevezi meg az átvett szót) – az pedig ugyan jelenthet paprikát, de kultúrtörténeti alapon valószínűbbnek tűnik, hogy itt 'bors'. Az orosz jövevényszavak átvétele alaki szempontból a fenti idézeteknél sokkal izgalmasabb is lehet, jó példa erre a *šēhēr* 'mérnök' (MK 592a), melynek eredetét a német megfelelő feddi fel: *Ingenieur*.

Nem csak a német jelentésmegadás okozhat nehézségeket, hanem az orosz is. A *rēpés* szócikkében a következőt találjuk: *рябой, мягкий свол, пеганная, березовая своль* (átrepül egyik nyírfáról a másikra) (MK 499a). A *свол* és a *своль* azt a gyanút kelti, hogy ugyanaz a szó szerepel kétszer, egyik esetben sajtóhibával: a különböző nemből álló jelzők viszont azt sugallják, hogy valóban két különböző szó áll ott; ezeket azonban szótárak és anyanyelvi beszélők segítségével sem sikerült azonosítani. Felmerülhet az a magyarázat, hogy az első esetben a *свол*, a másodikban a *смоль* állna helyesen, és a két alak egymásra hatva torzult a feljegyzésben. Eszerint az orosz meghatározás 'foltos, lágy fatörzs, ragadós nyírfaszurok' lenne, de erről nehéz elképzelni, hogy egyik fáról a másikra repüljön. Más nyelvjárásokban a szó jelentése *репка, шваль* (на берёзы). A *репка*-nak három lehetséges jelentését sikerült azonosítani: 'repácska', 'sodronyvég' (tengerészeti szakkifejezés), illetve a szlengben 'repetitornő'; a *шваль* pedig 'kacat, értéktelen dolog'. Egyik sem fordul elő jellemzően nyírfán (на берёзы). Egy példamondat szerint késmarkolatot, edényt csinálnak belőle, tehát akármi is az, szinte biztosra vehetjük, hogy a nyírfa valamelyik része, az azonban nem világos, hogyan repked.

A magyar kifejezések is rejtélyesek, a *sirej-āpēr* jelentéseként 'kardvédelmi ügyesség' van feltüntetve, és csak a megadott német jelentés ('Gewandtheit im Fechten') alapján válik világossá, hogy valójában 'vívásban való jártasság'-ról van szó (MK 551a).

A *paša ölén* üdvözlés német fordítása *Grüß Gott!* (MK 419b), ami erős osztrák(-bajor) színezetet ad (bár a magyar *adjon Isten!* is meglehetősen szabad fordítása). A *sir-tēp-ismit* (137a) és a *sir-tēp ismit* (550a) ismét csak kötőjelezésben térnek el egymástól, német megfelelőjüként egyaránt a *Graupensuppe* szerepel, ám magyarul az előző esetben *kásaleves*, az utóbbiban *daraleves*. Ez esetben nyilván nincs tévedés, de a különbség az adatok következtelen kezelésére utal.

A magyar és a német jelentés különös zavarokhoz is vezethet. A *hulmēn χāp* jelentéseként hol 'sebes csónak', 'schneller Kahn' (MK 80a), hol 'lyukas csónak', 'ein lecker Kahn' (MK 373b) van megadva. Kétségtelen, hogy a *lyukas* és a *gyors* is lehet egyaránt *sebes*, csak egy kicsit másként... Mivel a képzés alapja a *hulēm*, *hulmi* 'seb', 'Wunde', kétségkívül az utóbbi jelentésmegadás a helyes.

Másképp furcsa a *pēniḡ-kēr* jelentésmegadása: *puska* (bűvös vas); *sörét* (titkos szó) – németül *Flinte* (bezaubertes Eisen); *Schrot* (Geheimwort) – (MK 430b). A *puska* nyil-

ván a valódi megfelelő, a *bűvös vas* pedig a morfémáról morfémára való fordítás; a *sörét* valódi megfelelő, a *titkos szó* viszont valamilyen szóhasználati korlátozásra utal (tabuszó?). Az azonban nem világos, hogy milyen kommunikációs helyzet az, amikor a sörétet puskának kell nevezni (vagy fordítva). Ezzel azonban elérkeztünk egy újabb örömforráshoz, a manysi poliszémia felfedezéséhez.

Számos szónak van ugyanis több olyan jelentése, melyek nehezen hozhatóak közvetlen összefüggésbe egymással, ugyanakkor mégis érdekes asszociációkat kelthetnek. A *loski* például egyszerre lehet 'üt' és 'hazudik' (MK 268). Némi kétséget ébreszt azonban, hogy szerepel a *rētél loski* 'hazudik' (szó szerint kb. 'csalással üt') kifejezés is, ami azt a gyanút kelti, hogy a *loski* esetleg csak a teljes kifejezéssel együtt használatos 'hazudik' jelentésben (bár nem zárhatjuk ki, hogy jelentéstapadás eredményeképpen önállóan is).

Más esetekben az összetartozó jelentések összefüggése nyilvánvaló, bár nem kézenfekvő, hogy egy szó a megadott jelentéseket mind felvegye: *sis* 'anya', 'csecs, emlő', 'magzat, gyermek, ifjú', 'kedves' (MK 596a). Hasonló jelenség, hogy *tān* 'in', 'ér', 'incérna', 'húr' és 'zene' jelentésben is előfordul (MK 624b–625a). Ide vonható az a jelenség is, hogy a *šaxl-törém* (melynek szó szerinti jelentése 'viharisten, mennydörgésisten') megadott jelentései 'mitológiai lény, Numi Törém öccse', illetve 'Illés próféta': itt nyilván a két különböző hiedelemvilágban szereplő alak azonosításáról van szó. A jelentésátvitel szellemes példáját nyújtja a *tūr*, melynek eredeti jelentése 'tó', de adatolt 'fehér kocka a sakktáblán' (szabatosabban: 'világos mező') jelentésben is. A többértelműség kevésbé érdekes esete, amikor egy köznévi tulajdonnévi elemként is felbukkan, ám ezek között is találhatunk némiképp meglepőeket is: pl. a *vošiv* 'hímvevő' folyórész neveként is felbukkan (MK 739b).

Helyenként már a felsorolt jelentések mennyisége is meglepő: *nak* 'íz, tag', 'réteg', 'fok, lépcső', 'rekesz, szoba', 'vég', 'ok, végzet', 'bűn', 'baj, balszerencse' (MK 324b). Ezt fokozza, amikor a jelentéssorok végén ellentétes értelmű jelentések állnak: *lakwi* 'érkezik, lép, lopózkodik, mozog, fölrak, ugrik, nyomul, bújik, jut, férkőzik, kúszik, hordoz, tolódik, távozik' (MK 247b); *sujti* 'éreződik, hangzik, zúg, hallatszik, kiált' (MK 570b). Az ellentétes jelentések látszólag össze nem függő jelentések mellett is előfordulhatnak: *tējv* 'eszik', '(tűz) ég', 'közösül', 'fagyaszt' (MK 636b). Arra is van példa, amikor a két ellentétesnek mondható jelentés mellett más jelentés nem adatolt: *pošuli* 'szarik, fosik', illetve '(durva) eszik, befal' (MK 466b), *pilišmä* 'félelmetes, rettenetes', 'félős, ijedős' (a *pili* 'fél' származéka – MK 440b). A fenti esetek többségében feltételezhetjük, hogy a szövegkörnyezet alapján azonosítható az aktuális jelentés, a *tēlinj* 'húsos, halas, darás, fűszeres' esetében (MK 640a) azonban erősen kétséges – a közelebbi példák alapján gyanús, hogy inkább 'sűrű, tápláló' lehet a valódi jelentés (a morfémáról morfémára való fordítása is leginkább 'tartalmas'). Szintén furcsa az *uj* 'állat, madár, hód, jávor, medve, rénszarvas' jelentésmegadás (MK 688b): mivel az 'állat' az összes többit is lefedi, inkább arról lehet szó, hogy számos szövegkörnyezetekben világos, hogy éppen milyen állatról van szó, illetve tabuisztikus okokból gyakrabban

használják az általánosabb kifejezést, mint pl. a magyarban. Ez azonban nem egyenlő azzal, hogy a szó ennyiféle állatot jelent.

Az is a meglepetés erejével hathat, amikor olyan rokonsági viszonyokat jelölnek egyetlen szóval, melyeket mi egészen különböző viszonyoknak tartunk: *pāht* 'sógor, nagybácsi (1. a feleség öccse és húga így nevezi a férjet; 2. az idősebb nővér férje; 3. a férj öccsét hívja így a feleség)' (MK 412b). Az 1. és a 2. jelentés közötti különbség azonban itt homályos, hiszen a feleség öccse és húga számára a feleség nővér. Az, hogy az azonosnak tűnő 1. és 2., illetve a 3. jelentés egyaránt jelen van, annyira nem meglepő, hiszen a magyar *sógor* is egyaránt jelentheti a testvér házastársát és a házastárs testvérét, legfeljebb nem utal a korkülönbségre. Az viszont feltűnő, hogy míg a 'nagybácsi' jelentés is fel van tüntetve, a részletezett jelentésleírás egyik pontja sem fedi a magyar *nagybácsi* (azaz a német *Onkel*) fogalmát.

Időnként a jelentésviszonyok nem világosak. A *pil* két szócikket is kap, az egyikben a 'bogyó' (MK 439a), a másikban a 'pinácska' (MK 440a) jelentésben szerepel. A két külön szócikk arra utal, hogy külön etimonokról van szó, azaz a két jelentés nem függ össze, a szavak hangalakja véletlenül esik egybe. Az előbbi szócikken belül szerepel a *pil-saut* összetétel (MK 439b – a *saut* önállóan 'nyírhéjkosár', illetve 'a medve hasa', vö. MK 567b) 'bogyószedő nyírhéjedény', illetve 'lányka szeméremteste (szórtelen)' (MK 439b). Ez a két jelentés nyilvánvalóan a *pil* két különböző jelentésével függ össze, így ha az összetételt egy etimonhoz tartozónak tekintjük, akkor az előtagot is azonos eredetűnek kell tekintenünk. A másik lehetőség, hogy az összetétel két jelentését is véletlen egybeeséssel magyarázzuk, és külön szócikkben tüntetjük fel őket.

A polyszémia különös eseteként említhetjük, amikor az alapszó és a belőle képzett szó között találunk a képzővel nem magyarázható eltérést. A hangutánzó jellegű *vāu* a kutyaugatást imitálja (MK 59a), ám a belőle képzett *vāuti*, *vāutaḫti* (MK 744b) 'bög' igékkel a rénszarvas hangját jelölik. A szótár az utóbbi igét ugyan a *vōwi* 'hív' igéből származtatja, de a szemantikai hasonlóság inkább a hangutánzószóból való képzést támogatja (vö. magyar *jaj-gat*, *u-gat*, *bé-get* stb.), sőt az sem kizárt, hogy a 'hív' jelentésű ige is hangutánzó eredetű.

Előfordul, hogy a véletlen hoz vicces megfeleléseket a forrásnyelvi és a célnyelvi alakok közt. Az *aki-jiw ur* jelentése 'öserdő' (szó szerint 'apó-fa erdő' (vö. MK 27b), azaz 'nagyon öreg fákból álló erdő'), németül tehát *Urwald* (MK 160b). Ebben az esetben nem is az azonos jelentésű elemek hasonló hangzásúak. Ezzel szemben az *uri-nē* 'szabályokat megtartó nő' (MK 702a) esetében az azonos eredetű 'nő' elemek hangzása esik egybe, a hasonló értelemben is használt *úrinō* esetében az előtag egybeesése a véletlen műve (az előtag itt nem a 'hegy, erdő' jelentésű, hanem az 'oldal, szöglet, vidék, irány', 'ok', 'alak, mód, szokás', '-szor' jelentésű *ur*-ral függ össze, vö. MK 701b–702a). Arra pedig, hogy az összecsengésben mindkét esetben az *ur* hangsor vesz részt, legfeljebb annyit mondhatunk, hogy az *ur* útjai kifürkészhetetlenek...

Végezetül érdemes kiemelni néhány szép példányt a manysi szóalkotások és kifejezések közül: *lū-lāj^v-pattā-kēr* 'ló-láb-alj-vas', azaz 'patkó' (MK 209b), *sāt nēlmēp ujriš*

'száznyelvű állatka', azaz 'kanári' (MK 360b, 535b, 691a), *nâwêl-têné-χã̃tél* 'húsevő nap', azaz 'karácsony' (MK 114a, 371b), *janés tēn-utné pati* 'saját ételbe fogott' azaz 'megjött a havibaja' (manysi szokás szerint a nők a menstruáció idejére elvonulnak – MK 638a), *mańsi lãtχin takkãt jãlné χum* 'a vogulul beszélő magányos vándor', azaz Reguly (MK 620b).

Remélem, a fenti lista hozzájárul ahhoz, hogy a manysi nyelv örömeit ne csak magányos vándorok élvezhessék. (Tekintettel arra, hogy a fenti írás elsődleges célja a szórakoztatás, illetve az említett források komoly érdeklődők számára amúgy is azonosíthatóak, ezúttal irodalomjegyzéket nem adok.)